

Бранко Петрановић

ИСТОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА ОДНОСА ИЗМЕЂУ ДРЖАВЕ И ЦРКВЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ*

I

Ван предмета истраживања политичке историје Југославије у другом светском рату остају односи између нове власти која се ствара у току оружане револуције и двеју највећих цркви: католичке и православне, као и сама историја ових цркви. Историографско проучавање ових односа после ослобођења у пуном смислу те речи није још ни конституисано. Иако говоримо о слабом интересу историографије за испитивање феномена ових двеју великих цркви у прошлом рату и у првој фази развитка социјалистичке Југославије, не можемо занемаривати досадашње резултате истраживања, саопштене пре десетак и више година у радовима В. Новака и С. Симића. Не желимо да се подсећање на ову компоненту савремене историје схвати искључиво као заузимање за што уравнотеженије „покривање“ свих тематских области, већ, пре свега, као наглашавање значаја историје ових цркви за разумевање основних политичких, социјалних и идеолошких токова, нарочито у прошлом рату. После ослобођења, пак, односи између држава и цркви запали су у дубоку кризу чије порекло није стручно испитано. „Ратоборни католицизам“, како га зову неки писци, није напуштао фронт из времена рата против нове Југославије, наравно у другачијим историјским условима.

Правни системи уређивања односа између државе и цркви у земљама верски и национално хомогеним или, још пре, у условима верског плурализма, нормативно гледано нису непознати, Нормативна слика одаје замишљено решење, али садржај праксе и историјска слојевитост животних односа скривени су иза застора док их историја не разгрне. У политичкој теорији, без обзира на мања или већа одступања, односи између државе и цркве своде се углавном на три типа односа. Досадашње искуство уобличио је три правна система ових односа: систем држа-

---

* Наш приступ обухвата односе између народне власти, односно социјалистичке Југославије, и две велике цркве: Римокатоличке цркве и Српске православне цркве (РК и СПЦ), у временском раздобљу од 1941. до 1953. године.

вне цркве, систем признате цркве и систем односа у којима је црква одвојена од државе. Нова Југославија је изабрала овај последњи систем и уставноправно га изразила јануара 1946. године. Јуридичка страна проблема имала је реалну основу у друштвено-политичкој констелацији победоносне оружане револуције: црква се одваја од државе и школа од цркве, потврђена је слобода савести и вероисповести, забрањена је злоупотреба цркве и вере у политичке сврхе, принцип (канцел параграф) познат у модерним државама нашег времена, грађани су изједначени пред законом независно од свог националног, социјалног и расног порекла и верског уверења. Јасно нормативно решење ових односа има своју историју, што нас упућује на њено сазнавање: порекло и садржај ових принципа, карактеристике развоја међусобних односа и друштвено-политичких околности које су у словљавале оваква а не нека друга решења.

Историографски прилаз питању ових односа није нимало једноставан због свог сложеног карактера, мале потпоре у досадашњим истраживањима и тешкоћа везаних за увид и коришћење архивске грађе. Документација је великим делом неприступачна када је реч о архивама верских заједница. Познато је да цркве дуго времена држе под својим кључевима архиве и да их љубоморно чувају. За нека питања, где представници цркве раде без остављања доказа и мигом, узалуд ћемо очекивати писане изворе, и у будућности. Тиме би могло да изгледа да је и само актуелизирање овог питања академско. Постоје, међутим, трагови о делатности цркви и њихових врхова и у документацији других учесника историјске радње: немачкој, италијанској, британској, америчкој; у грађи покрета Д. Михаиловића, усташа и других квислиншких организација и покрета; у заостацка документације народноослободилачког покрета и у његовој штампи, у стенографским белешкама представничких тела; у штампи цркви и Ватикана. Не могу се заобилазити ни процесуални материјали, независно од чињенице да у њиховом случају — без априоризма и зле воље — историчар мора да задржи строго критича поглед. Настала је и обимна полемичка литература на обе стране, која такође захтева преиспитивање.

Временски оквир нашег историјско-методолошког модела обухвата раздобља народноослободилачког рата у коме настаје нови субјект власти („народна власт“), с којом ће врхови католичке и Српске православне цркве доћи у сукоб, јер су својом професионалном организацијом највећим делом упијени у систем окупаторске власти и квислиншких покрета. Нова власт већ у томе раздобљу почиње практично да примењује нове принципе уређења међусобних односа. Изласком из рата ти односи пролазе кроз оштру кризу и отворено непријатељство, смирујући се, привидно, након осуде надбискупа А. Степинца, када је реч о Римокатоличкој цркви. Процес смиривања односа са Српском православном црквом имао је нешто убразинији ритам. У посто-

јећем контексту односа отпор Римокатоличке цркве новом поретку за историографију је посебан важан, јер су облици сукоба драстични, отпор се снажно испољавао и не може се разумети без међународног залеђа Ватикана и западних земаља. После 1947. године отпор римокатоличке хијерархије, који подстиче Ватикан преко свог нунција, правећи од надбискупа Степинца мученика и жртву комунизма, узима прикривеније облике, задева у верско рухо, своди на најразличитије изливе пасивне резистенције, бојкот органа власти и пригушено нерасположење. Раскид односа између Југославије и Ватикана поново доводи до тачке усијања односе државе и Римокатоличке цркве. Из ове нове ситуације могу се извући неки општији закључци од значаја за правац историјског истраживања; прво, Југославија се одупрла мешању у своје унутрашње послове; друго, настојања државе да уреди односе с верским заједницама, па и с Римокатоличком црквом, нису угашена; треће, раскид односа с Ватиканом усамљено је одступање од општег смера санирања односа са суседним капиталистичким државама и великим силама Запада; четврто, поменути раскид односа мора се посматрати у динамичкој визији самоуправног преображаја друштвено-економског уређења у Југославији са свим последицама на подручју односа држава-верске заједнице. На основу промена у земљи (самоуправљање), чврстине унутрашњег поретка и нових међународних околности (сређивање односа Југославије са СССР и зачеци политике несврставања) односи државе и верских заједница су правно детаљније разрађени (Закон о правном положају верских заједница из 1953. године). Општи процеси у друштву утицали су и на конкретне односе државе и верских заједница у смислу напуштања раније затегнутости, иако су они и даље оптерећени повременим инциденталним манифестацијама. Римокатоличка црква увидела је да поредак у Југославији није провизоријум (од „фрталъ уре“), да држави нису везане руке на унутрашњем подручју страним притисцима и да самоуправни систем ствара претпоставке за ново уређење односа.

II

Римокатоличка и Српска православна црква професионалне су организације дугог трајања и богате историје. Историјско истраживање не сме да превиди ту страну, посебно организациона својства цркви (централизам, хијерархијске односе, дисциплину, итд.). Организација Римокатоличке цркве далеко превазилази националне границе својом универзалношћу. Она окупља стотине милиона верника, има миленијску организацију и способност да се реформише и обнавља у складу са захтевима историјске ситуације, радикално (обнова „главе и удова“) или делимично. У великим организацијама попут ове, упркос централизму као принципу организовања, трајно су присутна или повре-

мено избијају различита струјања. Њихова појава одређена је огромним просторима на којима црква делује, разноликошћу прилика, особеностима појединих ужих организама цркве, специфичностима њиховог историјског арзвитка, односима класних, политичких и верских снага. Римокатоличка црква познаје и у савременој епохи конфронтацију разнородних унутрашњих струја; радикалнијих и умеренијих, крутих и еластичнијих, конзервативних и оних више окренутих савременим ветровима. Јављају се и изнијанисаре или оштре разлике у тактичком приступу. Разлике у приласима најчешће не значе одустајање од јединствени тежњи да се сачувају духовни (верски) монопол цркве и преко њега политички утицај. Савремена историја је пуна примера како прваци цркве знају — у различитим конкретним ситуацијама везаним за односе цркве и државе — да се развију у проценама тактике, да заговарају друкчија решења, насупрот одбојности једних други могу да заузму помирљивији став, било што ралније оцењују ситуацију или што су добили миг врха да „испитају терен“ и провере пулс органа власти, остану на попришту да би преносили поруке и реаговали у име Цркве на појаве које дирају у њене интересе, док се она као целина „затвара“ према власти. Супротно надбискупу Степинцу, који је у сукобу с државом, ђаковачки бискуп Акшамовић одржава везе с државном верском комисијом, захтева оставку надбискупа после открића на Каптолу и у име своје дијецезе примедбе на решења Нацрта устава о одвајању цркве од државе и цркве од школе.

Строга духовна власт и утицај подржавани су економском снагом католичке цркве на селу, преко владавине у задругарству, уложених капитала у банкарске мреже, као што то показује искуство у неким југословенским земљама (Словенија).

Не сме се заборавити укоријењеност Римокатоличке цркве и Српске православне цркве у нашем животу, међу свим словјевима становништва, захваљујући трајност њихове организације религиозном феномену чији су они службени тумачи, историјској традицији. За разлику од страначког живота који је далеко новијег датума, ове цркве су уткане у историју народа нашега тла од најранијих времена. Када странке нестану, као што се то десило у условима другог светског рата, било што су разбијене у априлском рату, или још раније растројене, односно од окупатора 1941. забрањене, оне фактички, нарочито Римокатоличка црква, узимају улогу политичког репрезентента. Врх Римокатоличке цркве одржава ауторитет Мачека као наследника А. Павелића и ХСС-а као замене за усташе, Степинац 1945. сматра да нема мира у Југославији док нова власт не измени свој однос према Хрватској сељачкој странци.

Ове две цркве нису се задовољавале само вршењем верских делатности, настојећи да пркораче поље политике, свтовног утицаја, стакну што већи ауторитет власти. Католичке странке воде политику која одговара политици Римокатоличке цркве,

иако ову чињеницу морамо схватити у најширем значењу те речи. Преко разних организација и установа Римокатоличке цркве ширио се милитантни клерикализам с политичким претензијама.

У национално и верски мешовитом југословенском простору јављају се неки старе појаве у новим издањима или модификацијама условљеним историјском ситуацијом, односима снага, различитим тактичким замислима у крајњој линији јединствене политике. Југославија је од оснивања третирана као „земља мисије“. Стварање нове краљевине изазивало је страх Ватикана да се „офанзивни бизантизам“ не прошири на штету „западне цивилизације“ и угрози католичанство. Прекрштавање (прозелитизам) стара је такође појава која се у стравичном облику поново појавила у оквирима другог светског рата. Образложење прозелитизма у нашем простору везано је за теорију дисидената, отпадника од „вјере својих отаца“, који треба да се врате у окриље цркве матице. Злоупотребе, вршене у ситуацији принуде, црква прикрива усаглашавањем превођења са канонским правом, позивом на „интимну вокацију“, добровољност. Прекрштавање је оправдано и ширим историјским разлозима: померањима „хришћанског предзиђа“ према варварској периферији, у име одбране западне цивилизације, очувања виших духовних вриједности.

Римокатоличкој цркви је одговарало Павелићево проглашавање „Бошњачки — муслимана“ за „цвијет наше хрватске народности“, јер је њихова „кroatизација“ доводила и до схватања о „једној вјери“

Католичка црква често идентификује националну припадност с верском и обратно, што је карактеристично и за Српску православну цркву. Угрожавање српства подразумевало је угрожавање православља. Хијерархија Римокатоличке цркве знала је да користи национална осећања за ширење католичког утицаја или, обратно, да версак осећања ставља у служби ултранационалистичких схватања, као у случају НДХ. Врх Српске православне цркве није био спреман да изведе закључак из стварања федералне Македоније у саставу ДФЈ и да призна у њеном оквиру успостављање посебне цркве, јер су на македонске православце протезана схватања о њиховој српској националној припадности. Заоштравање националног питања у Краљевини Југославији неповољно је утицало и на међуверске односе. Римокатоличка црква и Српска православна црква, као две највеће цркве у Југославији, водиле су борбу за повлашћени положај у држави, на штету других, слабијих верских заједница. Борба за решење националног питања у духу централизма и националног униатризма, на једној страни, и сепаратизма на другој, довела је врхове ових цркви на позиције најекстремнијих делова њихових буржоазија.

Основна подела југословенске буржоазије на ону прозападног смјера и ону која се определила за фашистичке земље

није мимоишла ни ове две цркве. Део свештенства и врхова Римокатоличке цркве отворено је уочи рата подржавао усташки покрет. Српска православна црква изложена је притиску због противнемачког иступања њеног патријарха.

Антикомунизам је константа политике врхова ових цркви. Напада се комунизам као покрет и марксистичка доктрина, због „безбожног материјализма“ Доктринарну основу Римокатоличке цркве против комунизма чини од 1939. папска енциikliка »Divini redemptoris«. Народноослободилачки покрет одбацује се као „материјалистички комунизам“. Надбискуп Степинац је у „Божјињој поруци“ Хрватима у Немачкој напао 1941. године на „засаде“ интернационалног комунизма. У окружници од 14. јануара 1942. он говори о „страшној опасности од комунизма“, против кога „мора католичка црква бити на првом мјесту“ Континуитет између предратног антикомунизма и оног у рату није тешко утврдити. Страх од „пансрпска“ и југословенске идеје друга су страна пропаганде против народноослободилачког покрета. **Залеђе оваквој политици** епископата у НДХ даје Ватикан који, мада формално неутрална страна, за понтификата папе Пија XII, фактички благонаклоно гледа на НДХ и Павелићев режим, с тим што не смемо заборавити и на моћне ватиканске струје које су наклоњене победи демократских држава.

III

Рат јасно открива везаност врхова Римокатоличке цркве и СПЦ за стари систем и његове носиоце у лицу националних буржоазија, антикомунистичку заслепљеност, изједначавање већег дела врхова црквене хијерархије са програмом крајње националистичких снага. Везујући се за окупаторе, директно или посредно, водеће снаге највећих цркви у Југославији одупирале су се разбијању старог грађанског поретка у оквирима народноослободилачке борбе, јер су били нераздвојни део тога система, па и њихов кичмени стуб, независно од међусобне нетрпељивости, сукоба и обрачуна пре и у току рата.

Основне чињенице о укључивању Римокатоличке цркве у систем окупатора и НДХ изношене су у досадашњој литератури и недвосмислено су утврђене, али оне нису стручно испитане у свој њиховој историографској разуђености. Свако испитивање те врсте мора да узме у обзир предисторију држања Римокатоличке цркве, њен однос према Југославији, однос између Ватикана и догађаја 1941, доктрину католичке цркве о „шизматичима“, везе усташког покрета и дела католичког клера на челу са сарајевским надбискупом Шарићем, улогу католичких свештеника (нарочито оних који су служили као духовници у формацијама усташа и домобрана) у ширењу духа мржње, националне и верске нетрпељивости под геслом борбе за „Свету, војујућу Хрватску“. Римокатоличка црква еј дала форму легитимизма НДХ. Вулгарно би било, међутим, схватити политику Ватикана и Ри-

мокатоличке цркве у НДХ статично и једнострано преливену на страну снага уверених у победу фашистичких држава. Историографско истраживање треба да укаже на промене које наступају са приближавањем краја рата, изналажење нових алтернатива, хватање веза са победничким снагама и ослона на њих да се одржи НДХ. Римокатоличку цркву све више занима како да да демократску форму НДХ, представљајући је као обнову хрватске државне индивидуалности у условима другог светског рата; како да одржи престиж В. Мачека и ХСС-а, оствари неку хосеовско усташку симбиозу. У оквиру другог свјетског рата јављају се и идеје о обнови подунавске католичке државе, иако ми не знамо до којег је степена ова идеја била конкретизована у виду неког плана или пројекта будућег преуређења подунавског простора. Из објављених сећања са Техеранске конференције сазнајемо да је о тој преживелој идеји било речи и на скупу велике тројице, крајем 1943. Изгледа да је последњи значајнији покушај католичког епископата („крњег“) у НДХ да спашава „властиту државу“ везан за конференцију од 24. марта 1945. године. Она је, с једне стране, клеро-ушташки притисак на западне савезнике да се заузму за продужење НДХ, а с друге — напад католичке хијерархије на ДФЈ због убијања и мучења „католичких свећеника и вјерника“, чија се ушташка делатност не спомиње.

Политици националног и верског разједињавања народа Југославије у другом светском рату служила је и Српска православна црква. Историјски прситуп овом питању мора да уважава и неке битне особености њеног положаја у условима окупације. Због резерви окупатора према српском народу, нарочито Немаца, окупатори су после априлског слома на СПЦ гледали као на установу у коју се не може имати поверење. Епископат и свешетство Српске православне цркве у НДХ и на триторијама које су анектирали Бугари и Мађари нашло се ван закона. Овај „мартириум“ Српске православне цркве је део чишћења територија од „шизматика“ у клеро-ушташкој верзији и вид братоубилачког рата на верској и националној основи. Са устанцима народа Југославије Српска православна црква се укључује у фронт контрареволуције, везујући се нарочито за покрет Д. Михаиловића и његову великосрпску идеологију. Врхови Српске православне цркве потписују антикомунистичке апеле, позивајући на окупљање Срба и њехово спашавање од „бољшевичко-јеврејских завера“, приближују четницима и наговарају вернике на колективне одмазде против Хрвата и Муслимана; они се стављају отворено у службу италијанског окупатора. Поред мучеништва свештеника у НДХ комплексна историографска анализа мора да сагледа и класну страну позиције Српске православне цркве у прошлом рату. Догађаји током рата показали су да су врх Српске православне цркве и сама црква, као професионална организација, нераздвојно повезани са грађанским системом ко-

ји се из темеља рушио. Поред ове класне компоненте, усташка зверства и националистичка искључивост помовли су врховима Српске православне цркве да на платформи верског и националног обрачуна окупе део верника. Супротно католичком свештенству, које је готово у целини прихватило НДХ и окупацију, ако изузмемо свештенство у анектираним деловима Словеније Трећем Рајху и у Приморској, део православних свештеника је учествовао у народноослободилачкој борби, следећи судбину већине народа и одазивајући се дубоким ослободилачким традицијама верника. Ти свештеници су истовремено били и тумачи верске политике народноослободилачког покрета. Са реионалних скупова православног свештенства у току рата чули су се позив верницима да истрају у ослободилачком напору народа, осуда националне издаје и залагање за братство и јединство народа.

IV

За историографију Југославије у прошлом рату важан је однос народноослободилачког покрета према верској припадности грађана; како НОП гледа на односе верских заједница и нове власти у стварању; пракса тих односа у народноослободилачком рату; утицај промена до којих долази у току народноослободилачке борбе на свест дојучерашњих верника.

Из прогласа КПЈ и народноослободилачког покрета јасно произлази да верска припадност није битна за национално и политичко опредјељивање грађана. КПЈ је и у предратној пракси политике Народног фронта полазила од схватања да је верска припадност грађана њихова приватна ствар и да у антифашистичком покрету нема дискриминације грађана према верском мерилу. За КПЈ је овакав прилаз био једино прихватљив пут стварања револуционарно-демократског покрета, после лошег искуства са секташтвом претходне фазе. Овај револуционарно-демократски покрет, као и НОП, састављени су од припадника разних вероисповести, што је и разумљиво у земљи верски хетерогеној. На другој страни народноослободилачка борба је захтевала јединство свих грађана у борби против фашизма и за национално ослобођење. Тако схваћено јединство свих антифашистичких снага одређивао је и један глобални фактор: постојање ратне коалиције, 1942. и формално уговорно створене, између земаља различитих друштвених уређења (СССР-а на једној и САД и Велике Британије на другој страни). Томе не противуречи чињеница да су комунисти, као руководећа снага народноослободилачког покрета, били атеисти, јер је реч о разумевању реалних односа и стратегији народноослободилачке борбе. Осим тога, марксистичка доктрина гледала је на религију као облик друштвене свести, који се не може игнорисати, а још мање административним путем укинути. Овај начелни став КПЈ не доводе у питање разна повремена, па ма и веома оштра застрањивања у неким фазама народноослободилачке борбе у појединим земљама и об-

ластима Југославије, јер су то одступања од општег правца, манифестације тренутних процена и избијање класних конфронтација у први план. Једном речју, ова застрањивања резултирају из дубоких политичких подела, социјалних сукоба и ратног судара. На њих утиче и укључивање врхова цркви и делова њихових професионални организација у табор контрареволуције. Контрареволуција је користила ова скретања да представи народноослободилачки покрет као непријатеља цркве и вере, што је трајна компонента антикомунистичке идеологије и пропаганде, ослоњене и на вулгарно тумачење крилатице да је „религија опијум за народ“, нека постоктобарска искуства положаја цркве у СССР-у и радикалне паролe које су се могле чути и у комунистичком покрету Југославије. Одговарајући на ове нападе, поједина руководства КПЈ су у својим прогласима поново износила становиште комуниста о слободи вероисповедања „за садашњост и будућност“. ЦК КП Словеније у прогласу од 1. маја 1942. разуверава словеначке католике о наводно антиверској политичкој Освободилне фронте.

Принцип слободе савести и вероисповести није био само прокламован за далеку будућност већ и спровођен у пракси народноослободилачког покрета на ослобођеним и неослобођеним територијама. Извршни одбор АВНОЈ-а имао је у свом саставу одсек за верска питања, којему је на челу стајао Влада Зечевић. Проглашена је слобода вере, равноправност свих религија и цркава, као и поштовање имовинских права. У јединицама НОВ постојали су верски референти. Из овакве праксе наслућивало се касније решење односа између државе и цркве (верских заједница) изражено 1946. у њиховом одвајању. Међутим, у рату су биле задржане извесне везе између народне власти и верских заједница. У литератури се упућује на две чињенице битне за овакво расуђивање: прво, верски референти у НОВ представљају јавне функционере који врше верске обреде, воде спискове погинулих, умрлих, итд. и друго, органи нове власти признају „јавно-правну улогу“ неким видовима црквене делатности (вођење матичних књига, итд.). Додали бисмо да је ово питање везано и за спољни притисак на руководство народноослободилачког покрета да не преурањује с друштвено-политичким променама у земљи, водећи рачуна о сазрелости унутрашњеполитичких прилика и међународним односима снага у антихитлеровској коалицији.

Слобода вероисповести гарантована је у свим декларацијама највиших државних органа ДФЈ, заједно са личним и политичким слободама грађана. Изазивање националне и верске мржње и раздора законом су забрањени. Закон посебно инкриминише напад припадника једне вере на другу вероисповест и супротстављање припадника једне вероисповести друге на верској основи. Проглашавање слободе вероисповести и забрана изазивања верске мржње одговарају и дотадашњој пра-

кси народноослободилачког покрета. Њихово законско регулисање израз је изграђивања новог правног поретка. Потврђивање личних и политичких права грађана везано је и за захтеве Велике Британије да се сачува демократска форма и уставни континуитет. Инкриминација верске и националне мржње је средство одбране новог поретка од обнављања разорних националних и верских страсти карактеристичних за рат, којима се народноослободилачки покрет од првог дана супротстављао, а на другој страни — сузбијање војно поражених старих снага да на тој основи дају нове подстицаје великосрпском хегемноизму и хрватском сепаратизму.

Друштвено-политички процеси у току народноослободилачке борбе нису могли да еманципативно не делују на свест верника, слабећи њихову приврженост дисциплини цркве, одбијајући их од црквене хијерархије и, што је најважније, опредељујући их за нови систем вредности. Као део фронта контрареволуције врхови цркви су бранили грађански поредак и у њему свој привилеговани статус, али је њихова класна политика одвајала масе верника од службене цркве и њене хијерархије, оначавајући у условима народноослободилачког рата и издају националних интереса. Рат и револуција нису потиснули, нити су могли до краја да укину утицај цркви на вернике, иако су га значајно ослабили. Наслеђе прошлости дуго се одржава, а на другој страни цркве су имале изграђени систем за духовни притисак и утицање на свест, Религија, као облик друштвене свести, често се поистовећивала с професионалном организацијом која је службено интерпретира. Апарат цркве је знао да користи културну заосталост верника и да их и даље духовно поробљује. Током рата, па и непосредно по његовом завршетку, врхови цркви су давали идеолошку основу подвајањима, трвењима и обрачунима у национално и верски мешовитим крајевима Југославије. Шовинизам и верска искључивост средство су борбе свих старих снага против новог поретка. Отпор врхова цркви ометао је напоре власти да изазове процес диференцијације у редовима свештеника и осигура сарадњу државе с језгром верских заједница спрмним на сарадњу у оквиру новог поретка и на његовим основама.

V

Односи државе и верских заједница после ослобођења били су одређени победом револуционарних снага у рату и конституисањем новог поретка, који није трпео никакве посебне власти, нити други политички ауторитет упордо са својим. Једнострано тумачење ове тезе могло би да нас доведе до схватања о неумољивом диктату државне власти над верским заједницама, који се користи у смислу њиховог потпуног одстрањивања из постојећег система. Пропаганда у иностранству и иступи епископата у земљи склони су таквом тумачењу намера државе. Ана-

лиза ових односа, на основу до сада познатих чињеница, показује да проблем није тако упрошћен, као што у први мах може да изгледа.

Нова власт није била спремна да призна политичку функцију верским заједницама, резервишући за њих искључиво духовну сферу, или, прецизније, само вршење верске и црквене делатности. Друштвене снаге које су стајале иза нове власти тек су биле изашле из једног суровог рата у коме су врхови верских заједница и велики део свештенства били на другој страни барикаде. Одвајање цркве од државе и школе наметало се као императив нових услова и као решење било је познато и у грађанским државама. Промене у области својинских односа нису могле да мимоиђу верске заједнице (аграрна реформа и национализација), иако су крњиле њихову економску снагу и материјални положај, јер се предузимају као опште мере и у складу с новим друштвено-економским односима. Држава није могла да доводи у питање свој суверенитет, препуштајући питање из делокруга регулисања односа са својим држављанима искључиво Ватикану, као страни која заступа интересе Римокатоличке цркве у Југославији, у форми конкордата, који се у то време означава за анахронизам.

Други комплекс питања који тражи исцрпнију историографску проверу везан је за непосредно понашање црквене хијерархије и дела свештеника према новом поретку, његовим уставима и виталним државним и националним интересима. Искуство из тек завршеног рата и оштрих конфронтација оптерећивало је међусобне односе, представљајући психолошку препреку за превазилажење обостраног неповерења. Врхови Римокатоличке цркве и СПЦ наставили су да манифестују своје нерасположење према новом стању односа, показујући знаке нетрпељивости и непријатељства, што је изазивало противмере власти и снажило тенденције искључивости према сваком другом носиоцу утицаја. Антикомунистичка пропаганда Ватикана и западних земаља против „диктатуре комуниста“, „прогона вере“ и притиска на цркву хранили су и јачали унутрашњи отпор. Руководство цркве живело је у уверењу да моћна инострана заштита искључује казнену одговорност због непоштовања позитивних закона. Присутно је и схватање о пролазности режима. Римокатолички врх шири психозу брзих политичких промена. Он није спреман да раскине са својим проусташким држањем из времена рата. Снаге у земљи и у иностранству схватају борбу за заштиту вере као део борбе против нових социјалистичких земаља.

Држава је пресекала политичку активност верских заједница, али њени представници нису гајили илузије о њиховом потискивању из постојеће сфере верске делатности. Они су под тим условима иступали за нормализацију односа. Нова власт прелази преко компромитованости низа католичких свештеника у прошлом рату да се не би даље изазивала „зла крв“, кажња-

вајући виновнике злочина и најистакнутије носиоце националног и верског раздора. Власт је водила рачуна да не изазива нову напетост у својим односима с верским заједницама и на тај начин продубљује непријатељство које је тињало. Можемо искористити претпоставку да је она настојала да неутралише пропаганду „католичког свијета“ против Југославије и да не слаби положај Југославије на Мировној конференцији у време када се решавало битно питање северозападних граница. Највише представници државе тражили су од Римокатоличке цркве 1945. године да буде више национална и самостална у свом раду, сматрајући да је то примарно у односима између цркве и државе.

Римокатоличка црква није била спремна да се одрекне екстериторијалног статуса у држави, изјашњавајући се, с позивом на прописе црквеног устројства, да је Света Столица „врховни судач“ у свим питањима која се тичу црквеног и верског живота верника. Она је устала и против аграрне реформе, оцењујући да је законом којим се она усваја постала „бесправна“ и да је законска интенција усмерена против њеног постојања као установе. Свети архијерејски синод Српске православне цркве успротивио се такође овој мери као „антисоцијалној“ и насиљу. Римокатоличка црква се залагала за задржавање старог система привилегија. Неки захтеви високих представника Римокатоличке цркве ишли су дотле да су тражили специјално законодавство у области која је тангирала општи интерес. Црква је тражила да врши низ функција (социјалних и здравствених, просветних, из области брака и породичне јурисдикције, итд.) које су заседале у живот грађана и које су Уставом и новим законодавством биле пренете у надлежност државе. Нови курс и стар привилегије долазили су у неизбежан сукоб.

Римокатоличка црква не прихвата деполитизацију цркве ни после осуде надбискупа Степинца. Фронтални став цркве против новог поретка задржао се и наредних година. Приближавањем држави заговарао је уски део клана, без снаге да утиче на кореницију промену односа. Ослабљени јавни и материјални положај Српске православне цркве одржавао је отпор њених врхова сређивању односа с државом, мада је повратак патријарха Гаврила из емиграције 1946. године био први подстицај да се односи побољшају. Успоравање овог процеса везано је за више узрока: отпор хијерархије образовању сталешких удружења свештеника; епископат није био спреман да се ограда од антијугословенске пропаганде црквених првака у иностранству; толерисање врхова цркве да се њене установе користе за антидржавне иступе; непризнавање одвајања македонске цркве од СПЦ; отпор је изазивало и тешко материјално стање цркве и свештенства. Када је реч о спорој диференцијацији у редовима католичке и Српске православне цркве, морају се имати у виду и неке чињенице везане за застарелу унутрашњу организацију ових верских заједница, превазиђене доктрине, догматски прилаз променама које

су изазвали други светски рат и нова струјања у духовном животу. Најконзервативније снаге у крилу ових цркава тежиле су да спрече промене и онемогуће унутрашњу опозицију. Њима је на руку ишло захлађивање односа између ратних савезника и оштро политичко, идеолошко и војно конфронтирање блокова. Екстремни поступци органа власти подстицали су отпор нормализацији односа државе и верских заједница, дајући на другој страни аргументацију најконзервативнијим снагама у цркви да између њих нема измирења.

*

Историја односа између државе и верских заједница у нас је веома мало испитивана, како историографски тако и са становишта других друштвених наука (права, политикологије, социологије, психологије). Мала традиција у испитивању историје цркви, односа ових са државом, феномена религије, црквених доктрина, нарочито социјално-политичких састојака тих доктрина, савремених струјања у верским заједницама, у нас као да се продужава. Када се ради о истраживању најновије историје верских заједница и државе, суочавамо се и са једним тешко премостивим проблемом везаним за питање извора на једној страни, а на другој — са специфичним стилем рада верских заједница и њихових врхова заклоњених штитом духовне активности. Савремена историја тих односа није очишћена од актуелних наслага. Скицирајући историјско-методолошки оквир односа цркви и државе у савременом периоду, настојали смо да — ослоњени на садашња знања и неке основне чињенице — подстакнемо на даља истраживања. Као што често бива, изнети оквир истраживања са даљим радом допуњава, модификује, проверава. Неке претпоставке се потврђују и исцрпније аргументују, а неке опет ревидирају или накнадним истраживањем покезују као стручно неодрживе. У сваком случају, савремена историја не може да испушта из свог истраживања историју ових односа, улогу верских заједница у недавној прошлости и однос националног и верског феномена. Сабирање приступачне документације, откривање нове и почетне анализе сложених верских ситуација у нашем поднебљу свакако су први корак у сазнању једног важног дела наше савремене историје.

Branko Petranović

CADRE HISTORIQUE ET MÉTHODOLOGIQUE DE RECHERCHE DES RAPPORTS ENTRE L'ÉTAT ET L'ÉGLISE EN YOUGOSLAVIE

R é s u m é

L'histoire des rapports entre l'État et les communautés religieuses chez nous était peu étudiée au point de vue historiographique et de celui des positions des autres sciences sociales. En ébauchant le cadre histori-

co-méthodologique des rapports entre l'église et l'État dans la période contemporaine, l'auteur tâchait de stimuler les recherches ultérieures. Comme il se passé souvent, il complète le cadre présenté des recherches et le modifie et vérifie en suite de son travail. De tout cas, l'histoire contemporaine ne peut pas négliger l'histoire de ces rapports, le rôle des communautés religieuses dans le passé recent et la rélation des phénomènes nationaux et confessionaux. Le rassemblement d'une documentation accessible, le découverte de la nouvelle et les analyses des situations religieuses représentent dans les études de ces problèmes le premier pas dans une complétisation des connaissances historiques dans notre pays.